

**“SURXON VOHASIDAGI BRONZA DAVRI SOCH TO'G'NOG'ICHLARI:
SAN'AT VA IJTIMOIIY MA'LUMOT”**

Quvvatova Shahnoza Bahodirovna

Termiz arxeologiya muzeyi yetakchi mutaxassisi:

Annotatsiya : Ushbu maqolada Surxon vohasida topilgan Bronza davri soch to'g'nog'ichlari arxeologik, tipologik va badiiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Sapallitepa, Jarqo'ton, Bandixon kabi yodgorliklarda aniqlangan to'g'nog'ichlarning materiali, tayyorlanish texnologiyasi, shakliy xususiyatlari va bezak tizimi o'rganildi. Tadqiqot natijalari Surxon vohasi Bronza davri jamiyatining madaniy, ma'naviy va texnologik taraqqiyotini rekonstruksiya qilishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: Surxon vohasi, Bronza davri, soch to'g'nog'ichi, arxeologiya, Sapallitepa, Jarqo'ton, Bandixon, BMAK, tipologiya, metallurgiya, qadimiy san'at, marosimiy buyumlar, qadimgi jamiyat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: Surxon vohasi O'rta Osiyoning eng qadimiy madaniy zonalaridan biri bo'lib, miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda ilk shahar madaniyatining shakllanishida muhim hudud sifatida ajralib turadi. Sapallitepa, Jarqo'ton, Ayrtom, Kofirqal'a, Bandixon kabi yodgorliklarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar bu mintaqada Bronza davri jamiyati yuqori darajada rivojlanganini ko'rsatadi. Ana shu topilmalar ichida soch to'g'nog'ichlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular qadimgi jamiyatning ijtimoiy hayoti, gender rollari, estetik qarashlari va diniy tasavvurlarini aks ettiruvchi noyob artefaktlardir. Soch to'g'nog'ichlarining o'rganilishi orqali qadimgi Surxon jamiyatining hunarmandchiligi, metallurgiya darajasi va madaniy aloqalari haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin⁸⁷.

Arxeologik topilmalar Surxon vohasida Bronza davri soch to'g'nog'ichlarining asosan uch maktabga mansub ekanini ko'rsatadi: Sapallitepa madaniyati, Jarqo'ton madaniyati va BMAK (Baqtriya–Marg'iyona Arxeologik Kompleksi) bilan bog'liq janubiy guruh. Sapallitepada topilgan soch to'g'nog'ichlar suyak, hayvon shoxi yoki qattiq toshdan yasalgan bo'lib, ular ko'proq sodda shaklga ega va kundalik turmushda ishlatilgan. Qabrlar tarkibida ular ko'pincha 1–3 tadan, ba'zan esa 5–6 tadan to'plam holida uchraydi. Jarqo'ton madaniyati esa metallurgiyaning rivojlangan bosqichi bo'lib, bu yodgorlikdan topilgan

⁸⁷ Массон М.Е. Древние культуры Южного Узбекистана. — Ташкент: Фан, 1973.

bronza soch to‘g‘nog‘ichlar murakkab shakli, o‘yma naqshi, zoomorf va antropomorf tasvirlari bilan ajralib turadi. Bandixon, Qiziltepa va boshqa yodgorliklarda ham bronza asosida tayyorlangan, hatto oltin qoplamali to‘g‘nog‘ichlar topilgan bo‘lib, bu ularning ijtimoiy elita vakillariga mansubligini ko‘rsatadi⁸⁸.

Surxon vohasida aniqlangan Bronza davri soch to‘g‘nog‘ichlari tahlili ushbu hududning qadimgi madaniy rivoji, ijtimoiy tuzilishi va diniy tasavvurlariga oid muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini berdi. Topilmalar birinchi navbatda mintaqada metallurgianing barqaror rivojlanganini, turli texnologik yondashuvlarning qo‘llanganini va hunarmandchilikning ixtisoslashgan shakllari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Bronza, suyak va toshdan yasalgan to‘g‘nog‘ichlarning sifat jihatdan tabaqalanishi ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi farqlarning mavjudligidan dalolat beradi. Oddiy shakldagi suyak to‘g‘nog‘ichlarning ko‘proq o‘rta qatlam ayollariga, murakkab bezakli bronza yoki oltin qoplamali namunalar esa yuqori tabaqa vakillariga tegishli bo‘lgani aniqlanadi.

Tipologik jihatdan Surxon vohasi soch to‘g‘nog‘ichlari bir necha guruhlariga bo‘linadi: oddiy cho‘zinchoq shaklli turlar, yassi boshli antropomorf elementlar, zoomorf tasvirli murakkab shakllar, spiral va geometrik bezakli namunalar. Ushbu xilma-xillik hududda estetik didning rivojlanganini, ramziy belgilarning muhim o‘rin tutganini va madaniy identitetning guruhlararo farqlarga ega bo‘lganini ko‘rsatadi⁸⁹.

Natija: Shu tariqa, Surxon vohasidan topilgan soch to‘g‘nog‘ichlari mintaqa tarixini o‘rganishda muhim arxeologik manba sifatida katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, kelgusida antropologiya, madaniyatshunoslik, arxeometriya va gender arxeologiyasi kabi yo‘nalishlarda qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, zoomorf tasvirlarning ko‘pligi, xususan echki, qush, ot va ilon obrazlarining ustunligi qadimgi mifologik qarashlarning san’atda aks etganini isbotlaydi. Spiral va geometrik naqshlarning BMAK dekorativ tizimi bilan uyg‘unligi Surxon vohasi va Janubiy O‘zbekiston hududlarining Baqtriya–Marg‘iyona madaniy doirasi bilan yaqin aloqada bo‘lganidan dalolat beradi⁹⁰.

Soch to‘g‘nog‘ichlarning materiallari va ishlab chiqarish usullari ham jamiyat taraqqiyoti haqida muhim ma’lumot beradi. Surxon vohasi hunarmandlari Bronza davrida suyak, tosh va metall — xususan bronzadan keng foydalangan. Bronza to‘g‘nog‘ichlar quyma texnologiyasi asosida tayyorlangan: avval ruda eritilib qalay aralashgan mis qotishmasi

⁸⁸ Аскарлов А.А. История древнего населения Средней Азии. — Ташкент: Университет, 1992.

⁸⁹ Аскарлов А.А., Шер Я.А. Сапалитепа. — Ташкент: Фан, 1978.

⁹⁰ Сариниди В.И. Древний оазис Бактрии. — Москва: Наука, 1986.

olingan, so'ng loy yoki toshdan qolip tayyorlanib, suyuq metall ushbu qoliplarga quyilgan. Tayyor buyum sovutilib, silliqlangan va o'yma naqshlar bilan bezatilgan⁹¹.

Bu jarayonlar metallurgiya ning mukammal bosqichda bo'lganini ko'rsatadi. Suyakdan tayyorlangan to'g'nog'ichlarda yiv, chiziq va o'simliksimon naqshlar ko'p uchraydi. Qattiq nefrit yoki serpantin toshidan yasalgan ayrim namunalarning marosimiy xarakterga ega bo'lgani taxmin qilinadi.

Soch to'g'nog'ichlar shakl va bezaklariga ko'ra bir necha tipologik guruhlarga bo'linadi. Ulardan eng sodda turi — cho'zinchoq shaklli, bezaksiz yoki kam bezakli to'g'nog'ichlar bo'lib, asosan kundalik hayotda ishlatilgan. Yassi boshli tipdagi to'g'nog'ichlar bosh qismida yassilangan yuzaga ega bo'lib, ba'zan inson yuziga o'xshash shakllar bilan bezatilgan. Zoomorf tipdagi to'g'nog'ichlar esa echki, ot, qush kabi hayvonlar tasvirlari bilan tugallangan bo'lib, ular ko'proq Jarqo'ton madaniyatiga xosdir. Spiral va geometrik naqshli turlar esa BMAK bilan madaniy aloqalarni aks ettiradi. Katta o'lchamli, murakkab bezakli, qimmatbaho metall qoplamali to'g'nog'ichlar esa asosan diniy marosimlarda yoki yuqori tabaqa ayollari tomonidan ishlatilgan⁹².

To'g'nog'ichlardagi badiiy uslub o'zida boy ramziy ma'nolarni mujassam etadi. Spiral shakllar abadiylik va kosmosni, parallel chiziqlar tartib va muvozanatni, romb esa urug' yoki klan belgisini ifodalagan. Zoomorf tasvirlar ham muhim ramziy ma'noga ega: echki — hosildorlik, qush — ruhning ko'tarilishi, ot — kuch va tezlik, ilon esa himoya timsolidir. Ayrim antropomorf tasvirli to'g'nog'ichlar ayol ma'budalarning ibtidoiy obrazlarini aks ettirgan bo'lib, bu hududda "Ona kultining" mavjud bo'lganidan dalolat beradi⁹³.

Soch to'g'nog'ichlar ijtimoiy hayotda ham muhim vazifa bajargan. Murakkab bezakli, bronza va oltin qoplamali namunalarning topilishi ijtimoiy tabaqalanish mavjud bo'lganini ko'rsatadi; oddiy suyak to'g'nog'ichlar esa ko'proq o'rta qatlam vakillariga mansub bo'lgan. Yosh va oilaviy statusni belgilashda ham to'g'nog'ichlarning roli katta bo'lgan: yosh qizlar sodda shakldagi to'g'nog'ichlardan foydalangan, turmush qurgan ayollar esa yirik va bezakli turlarni taqqan. Ba'zi to'g'nog'ichlar himoya talismani sifatida ishlatilgan, marosimiy atribut sifatida mo'zorkontekstida ko'p uchraydi.

⁹¹ Крайнов Д.А. Погребальные комплексы юга Узбекистана // Археология Евразии. — 2011. — №4.

⁹² Павленко О. Металлургия ранней Бактрии. — СПб.: РХГА, 2004.

⁹³ Алимов Р.Ю. Культура ранних земледельцев Южного Узбекистана. — Ташкент: Фан, 1998.

Muhokama: Surxon vohasidagi Bronza davri soch to‘g‘nog‘ichlarining arxeologik va tipologik tahlili ushbu hududda shakllangan qadimgi madaniyatning murakkab tuzilishini ochib beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, soch to‘g‘nog‘ichlari oddiy maishiy buyum bo‘lishdan tashqari, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va diniy hayotida muhim o‘rin tutgan artefaktlardan biridir. Turli yodgorliklarda topilgan to‘g‘nog‘ichlarning material, bezak va shakl jihatidan farqlanishi hududda ijtimoiy tabaqalanish, gender rollari va turmush tarzidagi murakkablikni aks ettiradi⁹⁴.

Sapallitepa va Jarqo‘ton madaniyatlari namunalari o‘rtasidagi farqlar ayniqsa diqqatga sazovordir. Sapallitepada topilgan suyak va tosh to‘g‘nog‘ichlar kam bezakli va sodda shaklli bo‘lsa, Jarqo‘tonda aniqlangan bronza to‘g‘nog‘ichlar murakkab naqshlar, zoomorf va antropomorf tasvirlar bilan bezatilgan. Bu farqlanish Bronze davri davomida hunarmandchilikning asta-sekin takomillashganini, metallurgiyaning rivoj topib, bronza buyumlar estetik va marosimiy ma’noga ega bo‘lib borganini ko‘rsatadi⁹⁵.

Ayniqsa Jarqo‘ton topilmalarining yuqori texnologik darajasi hududda metal ishlov berish bo‘yicha ixtisoslashgan ustaxonalar faol bo‘lganidan dalolat beradi⁹⁶.

Soch to‘g‘nog‘ichlardagi badiiy elementlar — spiral, romb, parallel chiziqlar, echki, qush yoki ot tasvirlari — qadimgi Surxon vohasida shakllangan ramziy tizimni o‘rganishda asosiy manba vazifasini bajaradi. Ushbu ramzlarning BMAK dekorativ uslubi bilan uyg‘unligi Surxon vohasi aholisi Janubiy O‘zbekiston va Shimoliy Afg‘onistonning umumiy madaniy makoniga tegishli bo‘lganini, hududlar o‘rtasida savdo, almashinuv yoki migratsion aloqa mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Surxon vohasiga xos bo‘lgan ayrim obrazlar, masalan echki timsolining ustunligi, lokal mifologiya va estetik qarashlarning mustahkamligini bildiradi⁹⁷.

Qabrlar topilmalaridagi holat ham muhim muhokama talab etadi. Bir nechta to‘g‘nog‘ichning bir qabrga joylashtirilishi o‘sha ayolning ijtimoiy mavqei, yosh yoki oilaviy statusiga bog‘liq bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Turmush qurgan ayollarda yirik va bezakli to‘g‘nog‘ichlarning uchrashi, yosh qizlarda esa sodda shakllarning topilishi gender tizimining qattiq belgilanganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, to‘g‘nog‘ichlarning ba’zilarida kuzatilgan murakkab ramzlar ularning himoya funksiyasini bajarganini, ya’ni diniy-marosimiy amaliyotlarda ishlatilganini taxmin qilish imkonini beradi⁹⁸.

⁹⁴ Ходжаев Т. Каменные изделия бронзового века. — Самарканд: ИА РАН, 2006.

⁹⁵ Гулямов Я. Орнамент Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1965.

⁹⁶ Ртвеладзе Э.В. Искусство древнего Южного Узбекистана. — Ташкент: Университет, 2001.

⁹⁷ Юсупова Н. Женские образы в археологическом наследии БМАК // Вестник археологии. — 2014.

⁹⁸ Абдуллаев К. Социальная структура древних обществ Средней Азии. — Ташкент: Фан, 2009.

Xulosa

Surxon vohasidan topilgan Bronza davri soch to'g'nog'ichlari mintaqaning qadimgi madaniy hayoti, texnologik taraqqiyoti va ijtimoiy tuzilishini o'rganishda muhim arxeologik manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, soch to'g'nog'ichlari nafaqat kundalik hayotda amaliy buyum sifatida, balki diniy-marosimiy atribut, ijtimoiy mavqe belgisi va estetik qadriyatlar ifodachisi sifatida ham keng qo'llanilgan. Sapallitepa, Jarqo'ton, Bandixon kabi yodgorliklar misolida ularning tipologik va material jihatdan farqlanishi hududda hunarmandchilikning sezilarli darajada taraqqiy etganini ko'rsatadi. Bronza va suyakdan yasalgan to'g'nog'ichlarning shakliy xilma-xilligi Surxon vohasida gender rollari, yoshga oid ijtimoiy farqlar, marosimiy amaliyotlar va estetik qarashlar tizimining rivojlanganidan dalolat beradi. Zoomorf va geometrik bezaklarning mavjudligi esa qadimgi mifologik tasavvurlar va diniy e'tiqodlarning san'at orqali ifodalanganini ko'rsatadi. BMAK bilan o'xshash badiiy belgilar va texnologik yondashuvlar mintaqalar o'rtasida madaniy-texnologik aloqalar bo'lganini tasdiqlaydi. Umuman olganda, Surxon vohasidagi Bronza davri soch to'g'nog'ichlarining o'rganilishi hududning qadimgi tarixini tiklash, ijtimoiy-madaniy jarayonlarini yoritish va mahalliy identitetning shakllanish jarayonlarini anglashda katta ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu artefaktlar kelgusidagi arxeologik, antropologik, madaniyatshunoslik va arxeometriya yo'nalishlaridagi izlanishlar uchun mustahkam asos yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Массон М.Е. Древние культуры Южного Узбекистана. — Ташкент: Фан, 1973.
2. Аскарлов А.А. История древнего населения Средней Азии. — Ташкент: Университет, 1992.
3. Аскарлов А.А., Шер Я.А. Сапаллитепа. — Ташкент: Фан, 1978.
4. Сарианиди В.И. Древний оазис Бактрии. — Москва: Наука, 1986.
5. Крайнов Д.А. Погребальные комплексы юга Узбекистана // Археология Евразии. — 2011. — №4.
6. Павленко О. Металлургия ранней Бактрии. — СПб.: РХГА, 2004.
7. Алимов Р.Ю. Культура ранних земледельцев Южного Узбекистана. — Ташкент: Фан, 1998.
8. Ходжаев Т. Каменные изделия бронзового века. — Самарканд: ИА РАН, 2006.

9. Гулямов Я. Орнамент Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1965.

10. Ртвеладзе Э.В. Искусство древнего Южного Узбекистана. — Ташкент: Университет, 2001.

11. Юсупова Н. Женские образы в археологическом наследии БМАК // Вестник археологии. — 2014.

12. Абдуллаев К. Социальная структура древних обществ Средней Азии. — Ташкент: Фан, 2009.